

Anders Porsanger jelentése Knud Leem (északi) számi helyesírásáról

KELEMEN Ivett

Debreceni Egyetem
kelemen.ivett@arts.unideb.hu

1. Bevezetés

A norvég teológus Knud Leem (1697–1774) nem volt képzett nyelvész, de munkássága olyannyira kiemelkedő, hogy tulajdonképpen vele kezdődik a norvégiai számi lingvisztika első, 18. századi korszaka. Az északi számi nyelv megismerésére és leírására tett törekvésének szerves részeként alakította ki (északi) számi ortográfiáját.¹ Jóllehet az általa használt rendszer több, későbbi helyesírás alapjául szolgált,² az idők folyamán mégis számos kritika érte. Leem helyesírásának egyik legfőbb bírálója az a Sajnovics János volt, aki kritikai megjegyzésein túl,³ 1770-ben a magyar ortográfia bevezetését javasolta a Leem-féle bonyolult helyesírás helyett.

Nem ő volt azonban az egyetlen kortárs, aki kritikával illette a kor szaktekintélyének számító Leem helyesírását: maga Leem munkatársa, Anders Porsanger (1735–1780) a Missziós Kollégiumnak írt leveleiben többször is utalt Leem helyesírásának problémásabb részeire, sőt javaslatot is tett azok módosítására.⁴

¹ A számi helyesírás szerteágazó történetéről ld. Bergsland 1973: 45–67; Domokos 2001: 107–120; Rydving 1995: 25–30.

² Rasmus Rask dán nyelvész 1832-ben megjelent, *Ræsonneret lappisk sproglære* című munkájában rendszerezte Leem 1748-as nyelvtanát, és revidálta helyesírási rendszerét is. Jaakko Fellman (1795–1876) utsjoki lelkész 1825-ös kiadványában – *Prima duo capita evangelii Matthei in lingvam Lapponicam translata (i finnmarkisk dialekt)* – szintén Leem helyesírási rendszerét használta (Domokos 2001: 109).

³ A Sajnovics-féle kritika nem tárgya tanulmányomnak, arról részletesen ld. a Demonstratio IV–V. paragrafusát. Ld. még Kelemen 2018.

⁴ Ő maga szigorúan hangsúlyozta – vélhetően udvariasságból, Leem iránti tisztelete jelekül –, hogy nem módosítási javaslatokat, csupán észrevételeket jegyzett le levelében.

Tanulmányomban a Porsanger legkorábbi, 1767-ből származó levelében megfogalmazott jelentést ismertetem, mint egyfajta előzményét a – magyar szempontból is releváns – 1770-es *Betænking om den lappiske Orthograpies Forandring efter den Ungarske* [Jelentés a lapp nyelv ortográfiájának változtatásáról a magyar alapján] című levelének.

1. Knud Leem élete és munkássága

Knud Leem a közép-norvégiai Trondheimtől délre eső Haram szigetén, Ålesund közelében született.⁵ 1715-ben, 18 évesen szerzett teológiai diplomát a Koppenhágai Egyetemen. Frissen végzett hallgatóként élénken érdeklődött Finnmarken⁶ és az ott élő számik iránt. Ez az érdeklődése az apjától származhatott, aki 1688 és 1693 között lelkész volt a Norvégia északkeleti csücskében található Vardøben. Diplomaszerezését követően Leem még túl fiatal volt ahhoz, hogy aktív papi tevékenységet folytasson, így évekig házitánító volt Haramban, illetve magas rangú papok asszisztenseként dolgozott a nyugat-norvégiai Møre tartományban (Volda és Tingvoll helyhatósági körzetben). 1722-ben követte Thomas von Westent⁷ missziós útjára Finnmarkenbe. Ez az út tovább fokozta a számik és a számi nyelv iránti érdeklődését, így 1723-ban kérvényezte a Missziós Kollégiumnál,⁸ hogy finnmarkeni számik közé kerülhessen misszionáriusnak. Mivel fontosnak tartotta, hogy a számikat saját nyelvükön szólíthassa meg, ez idő tájt megkezdte számi nyelvi tanulmányait is. Trondheimbe utazott, ahol 1723–1725 között a Seminarium Scholasticumban⁹ tanult számiul. Tanára Isaac Olsen (1680–1730), a szeminarium első számi nyelvtanára volt.

⁵ Pontos születési dátuma nem ismeretes. Keresztelésének (1697. január 12.) bejegyzése alapján – miszerint nem sokkal születése után történt a keresztelő –, a feltételezett születési dátuma 1696 decemberének vége vagy 1697. január eleje.

⁶ Norvégia legészakkeletibb és egyben legnagyobb (74 293 km²) kiterjedésű tartománya. Lakosainak száma 76 ezer. Lappföld részét képezi, az itt lakók egynegyedét teszik ki a számik. Finnmarken 1803-ig a trondheimi egyházmegyéhez tartozott.

⁷ Thomas von Westen (1682–1727) a Seminarium Scholasticum vezetője volt 1717-től haláláig.

⁸ 1714-ben IV. Frigyes király alapította meg Koppenhágában az ún. Missziós Kollégiumot (Missionskollegiet), amely királyi védnökség alatt finanszírozta és irányította a protestáns missziókat. 1716-tól kezdve a számik lakta területek misszionáriusi tevékenységeinek irányítása is hozzá tartozott.

⁹ Az intézmény 1717-től a leendő papok, misszionáriusok számára biztosított számi nyelvi képzést, mielőtt megkezdték volna teológiai tanulmányaikat Koppenhágában. Feladata volt továbbá a bibliai ismeretek közvetítése, illetve a norvég nyelvtanárok kép-

Leem 1725-ben megkapta az engedélyt, hogy Porsangerben¹⁰ és Laksefjordban (mai Lebesby¹¹ helyhatósági terület) végezhesen misszionáriusi munkát, így még közelebbről tanulmányozhatta a számik hitét, életformáját és nem utolsósorban a nyelvét is. Thomas von Westen 1726-ban a Missziós Kollégiumnak írt levelében elismerően szólt Leem számi nyelvtudásáról: máris számi nyelven prédikál, és a számik nagyon kedvelik (Hammond 1787: 849). Leem 1728-tól 1733-ig a Finnmarken délnyugati részén fekvő Alten-Talvik lelkesze volt. Saját beszámolója alapján a misszionáriusi élet igen nehéz volt. A hideg (sokszor megfagyott a tinta a tollán) és a sötét nagyon megviselte egészségét. A hegyi sátrakban, melyekben prédikált és tanított, zavarata a füst, illetve hogy az emberek és állatok ugyanabban a helyiségben éltek.

1733-ban elutazott Finnmarkenből, majd 1735-ben a délnyugat-norvégiai Avaldsnes plébánosa lett. Közben Haramban 1733. június 26-án feleségül vette Sophia Alettha Ruberget. Egy lánya született, Anna Bugge Leem, 1734-ben (Steen 1954: 123, 411).

1752-ben a missziós iskola újra megnyitotta kapuit (a Seminarium Scholasticum jogutódjaként, de már Seminarium Lapponicum néven). Ennek irányításával Leemet bízták meg.

Az 1752. március 24-én kelt – a trondheimi püspöknek címzett – királyi leiratban szerepel Leem kinevezése: e szerint Leem a Seminarium docense, aki a Trondheimi Latin Iskola kiválasztott hallgatóinak oktat számi nyelvet olyan heti óraszámban, amelyet szükségesnek érez. (Továbbá a lehető leghamarabb befejezi a *Lexicon Lapponicum*-ot.) Mindezekért Leem 500 rigsdaler¹² fizetést kap (Fogtsman 1787: 371). Ezzel Leem lett a számi nyelv első professzora¹³ Trondheimben. 1752-től 1774-es haláláig a Seminarium Lap-

zése is. A szeminárium 1727-ig, az intézmény vezetőjének, Thomas von Westennek a haláláig működött. Az iskola megszüntetése feltételezhetően azért következett be, mert nem találtak megfelelő utódot Westen helyett, illetve az akkori püspök, Peder Krog (1654–1731) nem támogatta a számi nyelvű oktatást és prédikálást.

¹⁰ Porsanger (északi számiul *Porsángu*) a norvégiai Finnmarken tartomány egyik helyhatósági körzete. Közigazgatási központja Lakselv. Közel 4000 fős lakosságának nagy része számi, illetve kvén gyökerekkel rendelkezik.

¹¹ Porsangertől keletre fekvő, 3459 m² nagyságú helyhatósági körzet, melynek közigazgatási központja Kjøllefjord, lakosainak száma 1346. Északi szám megnevezése: *Dav-vesiida*.

¹² A dán–norvég perszonálunió pénzneme volt (részletesen ld. Maticsák 2018: 156).

¹³ Az 1787-es királyi gyűjteményben a *Docens*, majd később a *Prof. Leem* forma szerepel. Nils Vibe Stockfleth 1848-as művében erre az alábbiak szerint hivatkozik: „...er beskikket til Docent, med Prædicat af Professor lingvæ lapponicæ [docenssé nevezték

ponicumban oktatott számi nyelvet, s közben folyamatosan publikált, illetve a háromnyelvű szótárának, a *Lexicon Lapponicum*-nak a kéziratán dolgozott.

2. Knud Leem és Anders Porsanger közös munkája

Knud Leem számi nyelvészeti munkásságának első összefoglalásaként 1748-ban jelent meg számi nyelvtana.¹⁴ A számi nyelvvel való foglalkozása további eredményeként 1756-ban nyomtatták ki dán–számi szótárát.¹⁵ Hatalmas opuszának, a háromnyelvű (számi–dán–latin) szótárának elkészítéséhez azonban már az idősödő és betegeskedő professzornak segítségre volt szüksége, s ezt a segítséget a számi származású Anders Porsanger (1735–1780) jelentette.

Anders (Biret-Ánde) Andersen – aki szülőhelye iránt érzett tisztelete jelekül vette fel a Porsanger nevet – 1735 szeptemberében született a Finnmarken tartománybeli Porsanger helyhatósági területhez tartozó Olderfjordban. Apja Anders Henriksen (Heandaraga-Ande, 1701–1768), anyja Berit Mortensdatter (Mortte-Biret, 1695 k.–1768). A helyi plébános, a dán Ole Hierild (1708–1788) volt az első, aki igen korán felfedezte Porsanger tehetségét, és tanítani kezdte. Olyannyira tehetségesnek találta, hogy amikor visszatért Dániába, magával akarta vinni Porsangert, de a szülők, annak ellenére, hogy érezték ennek jelentőségét, nem engedték el fiukat. Szülőfalujában maradván Hans Hagerup Krogh (1723–1785) misszionáriussal kezdett együtt dolgozni.

1752-ben Porsanger Trondheimbe érkezett, hogy nyelvmesterként¹⁶ dolgozzon Knud Leem mellett, és mindeközben beiratkozott a Trondheimi Katedrális (Latin) Iskola második osztályába is.

1758-tól Porsanger a Koppenhágai Egyetemen tanult teológiát, s 1761-ben diplomázott. Johan Ernst Gunnerus (1758–1773) püspöktől Varangerben¹⁷ kapott misszionáriusi megbízást. 1764-ben a Trondheimi Kórház

ki, a lapp nyelv professzora titulussal] ...” (Stockfleth 1848: 340). Ez a Leem által viselt professzori cím viszont vélhetően csak egy tiszteletbeli cím volt, ezt bizonyítja, hogy halála után senkit nem neveztek ki utódjául ezzel a címmel (vö. Suphellen 2003).

¹⁴ *En lappisk Grammatica efter den Dialect, som bruges af Fjeld-Lapperne udi Porsanger-Fiorden* [Lapp nyelvtan a Porsanger-fjordi hegyi lappok dialektusa alapján].

¹⁵ *En Lappisk Nomenclator efter den Dialect, som bruges af Fjeld-Lapperne i Porsanger-Fjorden* [Lapp szójegyzék a Porsanger-fjordi hegyi lappok dialektusa alapján].

¹⁶ A nyelvmester tulajdonképpen anyanyelvi adatközlő, aki asszisztensi munkákat is el látott (Kristiansen 2016: 1060).

¹⁷ Finnmarken megye legkeletibb részén lévő helyhatósági terület.

papjává¹⁸ és a Seminarium Lapponicum adjunktusává nevezték ki. Öt nyelven beszélt (latin, dán, német, héber, görög), fordítói tevékenysége¹⁹ mellett írt egy számi nyelvű grammatikát is.²⁰

1768-ban kezdődött el Leem nagyszótárának, a *Lexicon Lapponicum Bipartitum* első kötetének (*Pars prima sive Lapponico–danico–latina*) nyomtatása Trondheimben. Bár az első kötet kiadásával párhuzamosan készült a második kötet kézírata is, ám Leem és Porsanger között a közös munka kezdetétől jelen lévő feszültség az idő előrehaladtával egyre inkább nőtt. Ennek csúcspontját képezte az a „helyesírási vita”, melynek következtében hosszú évekre leállt a szótár nyomtatása, s így Leem már nem érthette meg a második kötet megjelenését.²¹

3. Anders Porsanger jelentése

3.1. Leem helyesírásának nyelvi alapja

Dán-Norvégiában az 1700-as évektől fellendülő misszionáriusi munka során egyre inkább nőtt az igény arra, hogy a számik anyanyelvükön ismerkedhessenek a keresztény hittel, számi nyelven hallhassák a prédikációkat. Megindult tehát a vallásos szövegek, a Bibliai (részeinek) fordítása (vö. Kelemen 2019). Ezeknek a korai fordításoknak a közös jellemzője az volt, hogy a forrásnyelv, azaz a dán ortográfiájára épültek.

Érdekes kivétel, hogy Finnmarken második misszionáriusának, Morten Lundnak (1686–1752) 1728-ban megjelentetett kis katekizmusa²² már nem dán, hanem „svédországi lappföldi nyelvformát” tükröz (Rask 1832: 8).

Vagyis nem Leem volt az első, aki a számi helyesírás alapjait megteremtette, hanem valójában annak rendszerbe foglalásában, szisztémájának kidolgozásában volt inkább jelentős szerepe.

¹⁸ A kórházi papság a papi ranglétra egyik legalsó fokát jelentette, hiszen hívei a szegény, beteg rétegből kerültek ki. Fizetése igen kevés volt, olykor meg sem kapta.

¹⁹ Számira fordította az apostolok cselekedeteit, evangéliumi szövegeket, valamint Mózes első könyvét (Kelemen 2019: 55).

²⁰ Porsanger grammatikájáról nem sokat tudni. Annyi bizonyos, hogy sohasem jelent meg nyomtatásban.

²¹ Leem 1774-ben meghalt, a szótár pedig – Gerhard Sandberg szerkesztésében – csak 1781-ben jelent meg.

²² A. M. Hjørring dán nyelvű katekizmusát fordította számira. Gót írással készült, és két nyelvű kiadvány volt: bal oldalon az eredeti dán szöveg, jobb oldalon a számi fordítás volt olvasható. Nyelvi szempontból ez a mű nem volt igazán jó, de a norvégiai számik számára ez volt az egyetlen fordítás egészen 1764-ig (Kjølaas 1995: 45).

Leem ortográfiai megjegyzéseit *Grammaticá*-jában jegyezte le (Leem 1748: 371–388). Mint ahogy az a nyelvtan alcíméből²³ is kiderül, a hegyi számi nyelvének leírását végezte el könyvében, akik Porsanger, Laksefjord és Karasjok vidékén²⁴ éltek. Itt az északi számi nyelv finnmarkeni dialektusának keleti csoportjába tartozó aldialektust használták (vö. részletesen Sammalhti 1998: 6–18).

Nem véletlen tehát, hogy segítójének azt a Porsangert jelölték ki, aki anyanyelvként beszélte ezt a nyelvjárást. Számi származását tekinthetjük a fő érvenek, miért Porsangert kérte fel a Missziós Kollégium a számi szótár első kötetének megjelenése előtti évben a Leem-féle helyesírás értékelésére.

3.2. A jelentés előzménye

Anders Porsanger dán nyelvű levelei közül hármat nyomtatásban is megjelentetett Bente Martinussen, a tromsøi Norges Arktiske Universitet adjunktusa a Porsanger munkásságát ismertető tanulmányának részeként (1992: 41–59).²⁵ A másolatban fennmaradt kéziratok közül kettő érinti a számi helyesírás kérdéskörét.

A koppenhágai Missziós Kollégium 1767 tavaszán felkérte Porsangert, nyilatkozzon a svéd számi és a norvég számi helyesírás viszonyáról. A levelet először Thode plébánosnak²⁶ küldték, ő viszont nem továbbította a megbízást Porsangernek, aki így nem értesült a feladatról mindaddig, amíg a Kollégium 1767. július 11-én közvetlenül nem fordult hozzá.²⁷ Porsanger a felkérésnek eleget is tett, és 1767. szeptember 19-én Trondheimből elküldte kilencoldalas válaszelevelét, melyben több kérdésre is válaszolt.

Miért Porsangerhez fordult a Kollégium? A testület kapott számi nyelvű könyveket²⁸ Svédországból, s ugyan a tagok nem tudtak számiul, de úgy tűnt

²³ Ld. a 14. lábjegyzetet.

²⁴ Közép-finnmarkeni helyhatósági körzetek.

²⁵ A kéziratok másolatai 2019-től digitalizált formában is elérhetőek a norvég Nemzeti Könyvtár oldalán: <https://www.nb.no/nbsok/nb/0557ac2cb70a4a917c192c048d848c8e.nbdigital?lang=no#26>

²⁶ Vélhetően Jacob Hansen Thode, aki 1731–1771 között volt a Trondheimi Katedrális plébánosa.

²⁷ Porsanger levele így a késlekedés miatti bocsánatkéréssel kezdődik.

²⁸ Valószínűleg az ún. dél-számi könyvnyelven (sv. *sydlapska bokspråket*) íródott munkákról lehet szó (pl. Pehr Fjellström 1758-as nyelvtana és svéd–számi szótára, valamint az 1759-ben megjelent Újtestamentum-fordítása). A déli könyvnyelvet 1744-ben fogadták el, mint a Svédország határain belül minden számi nyelvet beszélő számára érthető, egységes írott nyelvet. Ennek a nyelvnek a nyelvtani alapját az umei és rész-

számukra, hogy az ezekben használt helyesírási mód egyszerűbb, mint Leemé. Úgy vélték, a Norvégiában megjelenő számi munkák is íródhatnak a svéd számi helyesírással. Porsangerről tudták, hogy amikor Varangerben volt misszionárius (1762–1764), néhány svéd számi könyv alapján megismerte ezt a helyesírást. Leemen kívül ő volt az egyetlen, aki látta a különbséget az északi és a svéd területeken beszélt számi között (Martinussen 1992: 29–30).

3.3. A levél tartalma

A levél – vélhetően a Kollégium által feltett – két kérdés köré szerveződik: **1)** Egyszerűbb-e a svédországi számi helyesírás (használható-e a norvégiai számi nyelvnek leírására)? **2)** Használhatók és forgalmazhatók volna-e általa a norvégiai számi könyvek Svédországban? (Martinussen 1992: 43.) Porsanger ez utóbbi kategórián belül ejt szót Leem helyesírásának egy-egy problémásabb eleméről, javaslatot tesz a javításra, és kitér a számi nyelvű ígehirdetés jelentőségére is.

1) A Kollégium által feltett kérdések feltehetően anyagi indíttatásúak (is) lehettek: mivel a Kollégium egyszerűbbnek ítélte a svéd helyesírást, így felmerült a gondolat, hogy ha Norvégiában is használható volna a svéd számi helyesírás, úgy közvetlenül lehetne beszerezni a könyveket Svédországból és ezáltal Leem munkája (valamint az általa használt bonyolult helyesírás) is feleslegessé vált volna.

Porsanger azonban elutasító választ adott. Szerinte csak azok számára tűnik egyszerűbbnek és használhatóbbnak a svédországi ortográfia, akik nem ismerik a svéd számi és a norvég számi nyelvek közötti különbségeket (Martinussen 1992: 43). Konkrét példákat is hoz a helyesírás áttemelésének problematikájára.

Porsanger úgy véli, a svéd helyesírás betűi, betűkapcsolatai nem biztos, hogy ugyanazt a hangot jelölik az északi számiban. Példaként hozza a *tj*-vel és *g*-vel jelölt hangokat, illetve felhívja a figyelmet arra, hogy a Leem által használt *shj*²⁹-nek nem is talált megfelelőt a svéd helyesírásban (Martinussen 1992: 43–44).

ben a pitei számi adta, a szókincs pedig a pitei, umei és lulei számiból tevődött össze. Ez egy tipikus írott nyelv volt, melyet senki nem beszélt, de lényegesen nagyobb számú számi tudta olvasni/érteni, mint a korábban született számi nyelvű munkákat (Forsgren 1988: 40–41).

²⁹ A mai *š* hang jelölésének egyik módja Leemnél: pl. *shjiggom* [Vx1Sg] 'rendre utasít, dorgál' (mai alakban *šikkun*).

Látványos különbség a svéd számi és norvég számi helyesírás között, hogy előbbiben a diftongusok nincsenek jelölve. Ez látszólag egyszerűbbé teszi a helyesírást, de nem tükrözi a kiejtést, és félrevezető lehet: például a számi 'lánytstvér' jelentésű szó svéd helyesírással történő lejegyzése (*obb ~ obba*) nem pontos, a Leem-féle forma (*oaabba*) sokkal pontosabban adja vissza az északi számi kiejtést. Porsanger véleménye szerint itt csak egy látszólagos egyszerűségről van tehát szó, amely helyett célszerűbb és eredményesebb a bonyolultabb, de pontosabb megoldás (vagyis Leem helyesírása) (Martinussen 1992: 44).

2) Az egységes, minden számi számára használható ortográfia kialakításának igényéhez kapcsolódott a Kollégium második kérdése. Vagyis olyan helyesírást hoztak-e létre a svédek, amely használható a norvégiai számik esetében is? Egyszerűbbé válhat-e ezáltal a könyvnyomtatás? Melyik helyesírás lehetne az „etalon”? A svédé vagy Leemé?

Porsanger válaszában hangsúlyozza azt a számi nyelvekkel kapcsolatos sarkalatos pontot, miszerint nincs egységes számi nyelv. Ezért olyan nehéz a helyesírás kérdése, s ezzel együtt ezért is bonyolult a Szentírás számi fordítási folyamata is. Nem lehet kiválasztani „jobb” dialektusokat, melyek a helyesírás alapját képezhetik: a nyelv(járás)i tagoltság miatt Porsanger úgy vélte, hogy noha a svédországi számi érthető lehet az „övéi” számára is, a norvég számik helyesírására más elveket kell alkalmazni. Erre jó lehetne a Leem-féle rendszer, de sok hiba rejlik benne.

A legnagyobb probléma szerinte, hogy a számi szavak nem a természetes hangalakjuk alapján vannak lejegyezve (Martinussen 1992: 47). Porsanger személyes példája alapján világít rá a problémára. Már Hans Hagerup Krogh (1723–1785) misszionárius is olvasott fel szavakat neki Leem nyelvtanából, abból a célból, hogy Porsanger megadja a felolvasott szó dán jelentését. De Porsanger nem ismerte fel a hallott szavakat, csak miután Hagerup megadta a jelentést. Ekkor szembesült azzal, hogy a nem megfelelő kiejtés miatt (ami a nem megfelelően írt alakra vezethető vissza) nem értette, melyik szót olvasta fel neki Hagerup.³⁰

Tehát Porsanger szerint Leem helyesírásában a leginkább kifogásolható az volt, hogy ha maguk a számik nem tudják használni, úgy tulajdonképpen a szemináriumban sincs igazán értelme tanítani azt (Martinussen 1992: 47).

³⁰ Ennek ellentmondani látszik Qvigstad 1897-es nyilatkozata a Leem-féle helyesírásról: „A hangjelölés tökéletlen és következtelen, de könnyen érthető annak, aki ismeri a kérdéses dialektust” (idézi Nielsen 1953: 17).

3.4. Porsanger javaslatai

Porsanger leírja Leem helyesírásának általa legfontosabbnak tartott hibáit. Ezek a következők.

Egy hang – több betű. Mivel Leem a dán nyelv betűkészletével igyekezett leírni a számi nyelvet, a számi viszont több olyan hanggal is rendelkezik (ld. *č, đ, š, t, ž*), mellyel a dán nem, így azt a már bevett szokást³¹ folytatta, miszerint egy hangot több betű jelöl (Magga 2003: 33). Például a *judaladh* ~ *judaladhjak* [PI] (mai *juvdálaš* ~ *juvdálaččat* [PI]) 'zsidó' szóban is látható, hogy Leem *dzh* és *zhj* mássalhangzó-kapcsolattal jelölte a dán nyelvből hiányzó számi hangokat.

Minden, Leem helyesírásával foglalkozó tanulmány hangsúlyozza, hogy ez a körülményes betűhasználat jelentette annak legnagyobb gyengeségét (vö. Djärv 2003: 18; Magga 2003: 33; Martinussen 1992: 35). Porsanger is úgy ítélte meg, hogy Leem hangjelölései kapcsán nem egyértelmű, hogy mikor van szó egy mássalhangzóról vagy mássalhangzó-kapcsolatról, mikor egy magánhangzóról és mikor diftongusról: pl. a *zhioearve* 'szarv' ~ (mai *čoarvi*) szó esetében nehéz eldönteni, hogy az *i* az a mai *č* hangot jelölő betűkombináció része, vagy esetleg az azt követő diftongushoz tartozik (vö. még *zhiaetze* ~ *čáhci* 'víz'; *zhieezhia* ~ *čieža* 'hét (számnév)').

Leem *zhj* betűkombinációja helyett Porsanger a gót vagy latin *z*-t, az *shj* helyett a görög *γ*-t, míg az *lj* mássalhangzó-kapcsolat (tkp. palatalizált *l'*) helyett a görög *λ* betűt ajánlja. Például a Leem által használt *Vielj* (SgNom) ~ *Villjij* (SgIll)³² így a *Vieλ* ~ *Vιλλιγ* formában valósulhatna meg.

A Leem-féle *nj*, *gnj* betűkapcsolatok helyett – amelyeket a palatális nazális³³ jelölésére használ Leem – Porsanger szintén a görög *N* ~ *ν* [n] használatát ajánlja (*Nunne* 'orr').³⁴

Porsanger javaslata szerint, ha egy karakter jelölne egy hangot, enyhítené vagy teljesen megszüntetné a korábban mutatott problémákat. Vagyis Porsanger tulajdonképpen a fonematikus írásra tesz javaslatot.

³¹ Már a svéd számi helyesírásra is jellemző volt, hogy az ismeretlen számi hangokat betűkombinációk formájában adták meg. Leem előzményeként Morten Lund is betűkombinációkat használt fordításaiban, pl. *tz* a /c/ hang és *ng* az /ŋ/ hang jelölésére (Magga 2003: 33).

³² Mai alakja: *viellja* 'fiú', egyes illativusa *villjii*.

³³ Porsanger az északi norvég nyelvjárásokból hoz példát: *Mand* 'férfi', *Land* 'ország', *Sand* 'homok'.

³⁴ Mai alakja: *njunni*.

A diftongusok jelölése. Ahogyan azt Sajnovics János is megemlíttette Leem helyesírásának ismertetésekor, ortográfiájában Leem öt magánhangzót és 39 diftongust használt, ami igencsak megnehezítette a szavak értelmezését (vö. pl. Dem. 38). Levelében Porsanger a diftongusok „kiváltására” az alábbi példákat hozza:

– Leem *oaa* diftongusa helyett Porsanger a görög *ω* használatát javasolja: pl. *oaabba*³⁵ ’lánytestvér’ helyett *ωbba* forma lenne használatos.

– A kiejtést jobban tükröző *av* változatot preferálja az *au* helyett (*audogas* > *avdogas* ’áldott’³⁶).

– Az *ae* helyett *aa*-t ajánl a megfelelő pozícióban: pl. *zhjaella* helyett *zhjaalla* ’ír’³⁷ (Martinussen 1992: 48).

Az *a* fonéma jelölése.³⁸ A modern számi helyesírás az alábbi betűket használja a számi monoftongusok jelölésére: *a, á, e, i, o, u*. A helyesírás és a magánhangzórendszer kapcsolata viszont bonyolult.

A nyugati dialektusokban meglehetősen tiszta ez a kapcsolat: *i = /i/, e = /e/, u = /u/, o = /o/, a és á = /a/*. Az esetek többségében a hosszúság jelöletlen marad, kivéve az utóbbi esetben, vagyis az *a = /a/* (pl. *mannu* [mannu] ’menés, mozgás’), míg az *á = /aa/* (pl. *mánnu* [maannu] ’hold’).

Ezzel szemben a keleti nyelvjárásokban (amelyhez a Leem által vizsgált dialektus is tartozott) a helyesírás és a magánhangzórendszer kapcsolata jóval bonyolultabb. Az *a* és *á* között ugyanis – szemben a nyugati nyelvjárásokkal – kvalitatív és nem kvantitatív különbség van. Az *a = /o/*, ha hangsúlyos szótagban áll (pl. *mannu* [mønnu] ’menés, mozgás’) de *a = /a/* hangsúlytalan szótagban (pl. *mannat* [mønnaah] ’megy’). Az *á* betű ezzel ellentétben az */a/* hangot jelöli hangsúlyos szótagban, ha a következő szótagban veláris magánhangzó áll (pl. *mánnu* [mannu] ’hold’), de */æ/* minden más esetben: pl. *mánná* [mænnæ] ’gyerek’) (Aikio – Ylikoski 2019: 2–3).

Leem minden bizonnyal érzékelte ezeket az ejtésbeli különbségeket. Ennek bizonyítéka, hogy többféleképpen jelöli a kérdéses hangot (*addam* [Vx1Sg] < mai *addit* ’ad’); *o* (*forg*, mai *fargga* ’hamarosan’); *oa* (*boalam*

³⁵ Mai alakja: *oabbá*.

³⁶ Mai alakja: *ávdugas*.

³⁷ Mai alakja: *čállá* [Vx3Sg] (< *čállit*).

³⁸ Az északi számi nyelv fonológiája rendkívül összetett és bonyolult. A nyelven belül ugyanis igen nagy különbségek figyelhetők meg az egyes dialektusok kiejtése között. Nincs olyan standard kiejtés, mely a leírás alapját képezhetné. Az írás és a változó dialektális formák közötti megfelelés általában szabályos, de bonyolult. Sőt, néhány fontos fonológiai jelenség még a modern északi számi helyesírásban is jelöletlen maradt (Aikio – Ylikoski 2019: 4–5).

[VxSg1] < mai *boallit* 'ég'). Felismerte tehát, hogy ezek jelölésére az *a* betű nem elégséges.

Porsanger az *a*-á fonéma jelölésének tisztázására szintén a görög ábécé elemeihez nyúlt. A fenti példák Porsanger javaslata alapján a következő formában valósulnának meg: *adam*, *farg*, *balam* (Martinussen 1992: 49).

Porsanger ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy az általa felvetett javaslatok azonnali bevezetése zavart okozna, csupán azt szeretne volna megmutatni, hogy a számi nyelv leírására az általa felvetett megoldásokat alkalmazhatóbbnak és pontosabbnak tartaná. Felhívja viszont a figyelmet arra, hogy ezeket a javaslatokat már két évvel korábban (1765-ben) vázolta Leem professzornak, ám azok nem valósultak meg (Martinussen 1992: 49).

Porsanger jelentésében kitér arra is, hogy a korábbi jelentésekkel ellentétben – miszerint a számik elboldogulnak a dán nyelvvel, s azon keresztül is megismerhetik a Szentírást – igenis szükséges, hogy az isteni Igazság megismerését a számik is hadd tegyék saját nyelvükön, mint minden más nép (Martinussen 1992: 50).

Levele végén Porsanger ígéretet tesz, miszerint legjobb tudása szerint segíti Leemet a lexikon fejlesztésében (Martinussen 1992: 51).

Jóllehet Leem tisztában volt a számi helyesírásának tökéletlenségével,³⁹ mégis érzékenyen érintette az őt ért kritika. A fenti levélre három évvel később, Porsanger távollétében⁴⁰ reagált. Ez a reakció azonban sokkal inkább a személyes sértettség megnyilvánulása, semmint szakmailag megalapozott válasz: az *a* fonémák jelölését érintő megjegyzésre nem is reagált, viszont megjegyzi, hogy ő már akkor számi nyelven prédikált, mikor Porsanger még meg sem született (Martinussen 1992: 30).

4. Összegzés

Kritikai megjegyzéseitől függetlenül Porsanger elismeri Leem érdemeit, hiszen sok munkával szerezte hírnevét. Az is dicsérendő, hogy Leem úgy tanulmányozta meg a nyelvet, hogy nem állt rendelkezésére északi számi grammatika. Porsanger egy-egy élesebb kritikai megjegyzése ellenére végig rendkívül udvariasan ír Leemről és annak munkásságáról.

³⁹ „A legjobb mester sem képes – úgymond – a lappok beszédét úgy lejegyezni, hogy betűi minden tekintetben és olyan pontosan tükrözzék a lapp kiejtést, hogy az olvasó ezek alapján helyesen tudja kiejteni a lapp szavakat és úgy, ahogy a lappok ejtik” (Leem 1748: 378).

⁴⁰ 1770-ben Porsanger már Sajnovics Jánossal dolgozott együtt Koppenhágában.

Porsanger is úgy véli, hogy a Leem által kidolgozott helyesírásnak éppen a tökéletességre törekvése jelentette a negatívumát is: Leem szerette volna pontosan visszaadni a hangok kiejtését, ezért lett rendkívül bonyolult az ortográfiája.

A fent bemutatott levél folytatásaként 1770-ben újabb jelentés született Anders Porsanger tollából. Ekkor viszont már a Sajnovics János által javasolt magyar helyesírást is görcső alá vette a számi tudós, s ezzel véglegesen magára haragította az idős professzort. Jóllehet az északi számi helyesírással kapcsolatos észrevételei, javaslatai, illetve a Sajnoviccsal közös munka után Porsanger a szakmai felemelkedést várta, ám ennek az ellenkezője történt: a háttérben működő hatalmi érdekek mellett a cikkemben bemutatott helyesírási vita okozta tudományos pályafutásának végét.

Irodalom

- Aikio, Ante – Ylikoski, Jussi 2019: North Saami. In: Bakró-Nagy, Marianne – Laakso, Johanna – Skribnik, Elena (eds), *The Oxford Guide to the Uralic Languages*. Oxford University Press. Oxford. [Kézirat.]
- Bergsland, Knut 1973: Simplification of the Finno-Ugric transcription: Lapp. In: Posti, Lauri – Itkonen, T. (toim.), *FU-transkription yksinkertaistaminen*. *Castrenianumin toimitteita* 7: 45–67.
- Djärv, Ulrika 2003: *De första samiska ordböckerna – mission och upplysning*. *Opuscula Uralica* 7. Uppsala.
- Domokos Johanna 2001: A norvég-lapp nyelv helyesírásának története. *Folia Uralica Debreceniensia* 8: 107–120.
- Fogtsman, Laurids 1787: *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge, udtogsviis udgivne i chronologisk Orden*. V. Deel. I. Bind. 1746–1754. Gyldendals Forlag, København.
- Forsgren, Tuuli 1988: *Samisk kyrko- och undervisningslitteratur i Sverige 1619–1850*. (Arbetsrapporter från Pedagogiska institutionen Umeå universitet 36.) Pedagogiska institutionen, Umeå.
- Hagland, Jan Ragnar 2003: Knud Leem – ei kort biografisk skisse. In: Ragland, Jan Ragnar – Supphellen, Steinar (red.), *Knud Leem og det samiske*. *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Skrifter* 2. Universitetsforlaget, Trondheim. 11–15.
- Hammond, Hans 1787: *Den Nordiske Missions-Historie i Nordlande Finmarken og Trundhiems Amt til Lappers og Finners Omvendelse fra første Begyndelse indtil hen udi Aaret 1727...* Gyldendalske Forlag. København.
- Hanssen, Einar Richter 1986: Anders Porsanger. *Porsanger bygdebok, Porsanger kommune*. 121–126.
- Kelemen Ivett 2018: A 18. századi számi lexikográfia úttörője: Knud Leem. Vázlatok a *Lexicon Lapponicum Bipartitum* történetéről. *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 99–108.

- Kelemen Ivett 2019: A Biblia számi nyelveken. Az északi számi bibliafordítás története. In: Puszta János (szerk.), A Biblia finnugor nyelveken. Nemzetek Háza – Collegium Fenno-Ugricum, Budapest. 51–62.
- Kjølaas, Per Oskar 1995: Bibelen på samisk. En bok om samisk bibeloversettelse. Det Norske Bibelselskap, Oslo.
- Kristiansen, Roald E. 2016: Den norske kirken og det samiske. In: Lindmark, Daniel – Sundström, Olle (red.), De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi. Band 2. 1053–1083.
- Leem, Knud 1748: En lappisk Grammatica efter den Dialect, som bruges af Field-Lapperne udi Porsanger-Fiorden.
<https://reader.digitalesammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10589100.html>
- Magga, Ole Henrik 2003: Knud Leem som utforsker av samisk språk og kultur. In: Hagland, Jan Ragnar – Suphellen, Steinar (eds), Knud Leem og det samiske. Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Skrifter 2. 2003. 29–43.
- Martinussen, Bente 1992: Anders Porsanger – teolog og språkforsker fra 1770-tallets Finnmark. Nordlyd 18: 15–59.
- Maticsák Sándor 2018: A mókusbörtöl az euróig. Pénznevek etimológiai szótára. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Nielsen, Konrad 1953: Knud Leems Lexicon lapponicum. *Studia septentrionalia*. Vol. V. Liber saecularis in honorem J. Qvigstadii. Pars II: 17–31. Oslo.
- Norsk biografisk leksikon. <https://nbl.sn1.no/>
- Rask, Rasmus 1832: Ræsonneret Lappisk Sproglære efter den Sprogart, som bruges af Fjælldapperne i Porsangerfjorden i Finmarken: en omarbejdelse af Prof. Knud Leems Lappiske Grammatica. København.
- Rydving, Håkan 1995: The Saami literary languages: problems of unification. In: Zaicz Gábor (red.), Zur Frage der uralischen Schriftsprachen. *Linguistica, Series A, Studia et dissertationes*, 17. Institutum linguisticum Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest. 25–30.
- Sammallahti, Pekka 1998: The Saami Languages. An Introduction. Davvi Girji, Káráš-johka.
- Solbakk, Aage 1998: Anders Porsanger – Biret-Ánde (1735–1780). *Cafe Boddu: essay-čoaakkáldat*. Davvi Girji, Kárášjohka. 7–19.
- Steen, Adolf 1954: Saamenes kristning og finnemisjonen til 1888. Egede Istituttet 5. Oslo.
- Stockfleth, Nils Vibe 1848: Bidrag til Kunskaab om Finnerne i Kongeriget Norge. I. C.A. Dybwad Forlagt, Christiania.
- Suphellen, Steinar 2003: Knud Leem og hans språkprofessorat i lærdomshistorisk perspektiv. In: Hagland, Jan Ragnar – Suphellen, Steinar (eds), Knud Leem og det samiske. Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Skrifter 2. 2003. 17–27.
- Szűj Enikő (szerk.) 1994: Sajnovics János: Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos. *Bibliotheca Regulyana* 2. ELTE, Budapest. = Dem.
- Valijärvi, Riitta-Liisa – Kahn, Lily 2017: North Sámi. An Essential Grammar. Routledge Taylor and Francis Group.

**Anders Porsanger's report
on Knud Leem's (Northern) Saami orthography**

The work of Knud Leem (1697–1774) is outstanding in the history of Norwegian Saami linguistic research. The importance of his activity as a theologian and a researcher of Saami language and culture is well represented by the honorary professor title given to him by Danish-Norwegian king Christian VI (1699–1746). He was the only one to bear such title from 1754 until his death in 1774. Due to his interest in the Saami language and people, he wrote several papers in this area of interest, applying a spelling method developed by him based on the Danish set of letters to spell Saami words. This spelling method was often criticised subsequently.

His first critics were among his contemporaries: Anders Porsanger (1735–1780) was a junior “language master” working under Leem’s supervision and later as his colleague. As an assistant professor of the Seminarium Laponicum he was invited to send multiple reports to the College of Missions on the spelling method applied by Leem.

The present paper discusses the earlier report of the two available to us in a copied format today. This nine page long report was sent to the College from Trondheim, on 19 September 1767. In this study, Porsanger compared the way of spelling used in Sweden for the transcription of Saami language with Leem’s spelling, and highlighted some of the problematic elements in Leem’s method. These observations reflected mostly on the overly difficult nature of his sound notation. Porsanger also mentioned the problem of the multiple kinds of notations for the same sound; the reading difficulties caused by the large number of diphthongs; and the issue of the notation of the phoneme *a*. Although Porsanger introduced his notes as simple “remarks”, in fact, he also offered possible solutions for the issues discussed, e.g. the introduction of Greek letters in Saami spelling (the use of the Greek letter λ for *lj* [lʲ]).

Porsanger’s report deepened the conflict between the two theologian-linguists. The situation peaked in 1770, when Porsanger wrote another letter to the College of Missionaries, one that has Hungarian relevance as well. In this letter, based on his 1769–1770 cooperation with János Sajnovics, he discussed the suitability of Hungarian spelling for the transcription of Saami language.

Keywords: Knud Leem, Anders Porsanger, Saami orthography.

IVETT KELEMEN